

“ Müsəlman ziyalıların fikrinə, ümumbəşəri, humanist, demokratik ideyaların, dəyərlərin mənbəyi kimi əsl islam və Quran – elm və mədəniyyətdir. Din – müasir mədəniyyətin ünsürlərini təşkil edir...

MİNAXANIM ƏSƏDOVA,
professor

XX əsrin
əvvəllərində

İslamın elm
və mədəniyyət
dini kimi **təbliği**

XX

əsrin əvvəllərində Azərbaycanı İslam dünyasının ayrılmaz bir hissəsi hesab edən müsəlman ziyalıları təbliğatlarını, əsasən, belə bir istiqamətdə aparırdılar ki, ittihad, birlik ideyası İslam dininin məzmunundan doğur. Bu ideya tərəfdarları yalnız "islama əsaslanan mədəniyyətin" tərəfdarı idilər. Onlar bildirirdilər ki, avropalılar elm və maarif sayəsində çox böyük bir mədəniyyət meydana gətirib ixtiraları ilə aləmi-insaniyyəti özlərinə müntəzir etsələr də, dünya insanlıq və mənəviyyət dərslərini İslam dinindən almalıdır. Tərəqqinin əsas təməllərini İslam dinində axtaran panislamistlər arasında Avropa mədəniyyətini tam mənası ilə inkar edənlər də vardı, müasir texnoloji mədəniyyətin münasib bilinən cəhətlərinin mənimsənilməsi tərəfdarları da. İnkarcılıq mövqeyi tutanlar Avropada elmi-texniki

tərəqqinin mövcudluğunu etiraf etsələr də, bu mədəniyyət daşıyıcılarının mənəviyyətdən məhrum vəziyyətdə yaşadığını vurğulayırlar; onların insaniyyətdən bixəbər olduqlarını söyləyirdilər; məsələn, "İttihadi-islam" təlimini ciddi müdafiə edən Azərbaycan ilahiyyatçısı Mirzə Əbu Turab bu mövzuya "İslamın təfriqəsi səbəbləri" kitabını həsr edərək yazır ki, İslamın başlıca qaynağı Qurandır və islamda yaranan ixtilafların kökünü də xalqın Quranın əmr və nəhylərindən uzaqlaşmasında aramaq lazımdır. H.S.Ayvazov isə "Nədən bu hala qaldıq?" adlı məqaləsində yazırdı: *"Fəqət mədəniyyətlərinin davam və bəqasına, insanların səadət və səlamətinə xidmət edəcək insaf, məhəbbət, insaniyyət kimi xəsaisi-cəmilədən mürəkkəb mədəniyyəti-mənəviyyə hənuz kəndilərindən pak yüksək nöqtədə tiraz edən qara bulutlar ilə qübbə səma arasında bulunur... bu gün gözü müzə pak, parlaq görünən elmi, maarifli Avropa mədəniyyəti, pak, məsud bildiyimiz Qərb həyatı nəzəri tədqiqdən keçirilsə, o mədəniyyət içində, o elektrik fanarları ziyası altında necə səfahət və səfalətlər gözü müzə çarpır ki, mədəniyyəti-siyasi bəllədiyimiz parlaqlıqların həza bir cəhənnəm alovu, məsud həyat zənn etdiyimiz işlərin çox dəfə bir əzab olduğu anlaşılıyor... Səadəti-bəşərə xidmət edəcək mədəniyyət... insaniyyətə, insaniyyəti-ədələtə, cəmiyyəti-bəşəriyyəyə mütabiq, hürriyyəti-müsavata müsaid və xadim... ali bir İslamiyyət üzərinə tasis edilməlidir".*

Əslində, cəmiyyətdə dinə qarşı, şərti olaraq belə demək mümkündürsə, iki tendensiya – meyil və münasibət meydana çıxmışdı. Birincisi mövhumatçı-fanatizm mövqeyində olan (Mirzə Cəlilin, Sabirin və digər "molla nəsrəddinçilərin" böyük ürək ağrısı ilə təsvir və tənqid etdikləri) mühafizəkar-mürtəcə meyil və münasibət idi; ikincisi isə İslamın tərəqqiyə xidmət edən mənəvi istinadgah olması

nı arzulayan, yeni platformada birləşən mütərəqqi-modernist bir tendensiya idi ki, onun təmsilçilərindən biri də Y.Z.Talıbzadə idi.

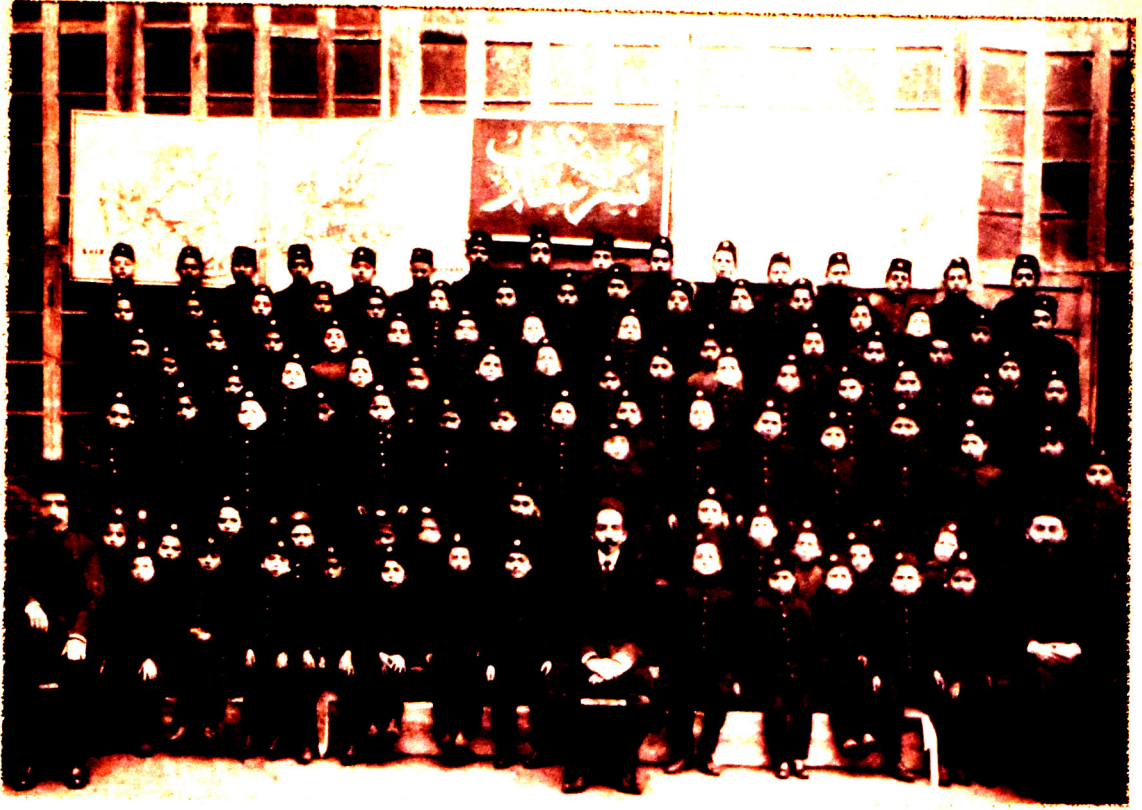
İslam dinində mövhumatçılara qarşı aparılan islahatları zəruri edən obyektiv səbəblərdən ən başlıcası mədəni oyanışa, intibaha nail olmaq idi. Azərbaycan və o cümlədən bu dini qəbul edən digər xalqların mədəniyyətlərinə vaxtilə intibah bəxş etmiş İslam artıq XV əsrdən başlayaraq özünün əvvəlki təlimində dəyişikliklərə məruz qalır və bu proses müasir tariximizin yeni dövrünə – XIX əsrin axırlarına qədər davam edir. Hakim və dini-ruhani dairələrin əlində "elastikləşdirilən" İslam təlimi, onun özəyini təşkil edən Qurani-Kərimin şərh müəyyən qədər əsl mahiyyətindən uzaqlaşdırılmış, nəticədə bir xurafat və mövhumat dini kimi tanınmağa başlamışdı. Müsəlman cəmiyyətində İslamın bu vəziyyətə salınması Azərbaycan mədəniyyətində kütlələrin avamlığı, incəsənətdə tənəzzülü yaradan İslami "senzura" ilə nəticələndi. Müsəlmanlara təsiri məhz milli-mədəni oyanış vasitəsilə həyata keçirmək "İttihadi-islam"çıların əsas məqsədinə çevrildi. Azərbaycanda üç istiqamət üzrə gedən "İttihadi-islam" hərəkatı nümayəndələrinin irəli sürdükləri kulturoloji arqumentlərin məğzində mədəniyyətlə İslamın vəhdəti, onların bir-birindən ayrılmazlığı prinsipi dururdu. "Bizim üçün İslam xaricində nicat yoxdur!" – şüarını irəli sürən Ə.Hüseynzadə və bu ideyanı dəstəkləyən Ə.Ağaoğlu, Y.Z.Talıbzadə, M.Ə.Rəsulzadə və digərləri mədəni tərəqqiyə nail olmağı İslami dəyərlərə arxalanmaqda görür, Qurani-Kərimin tərəqqi üçün heç bir maneə olmadığı fikri ilə çıxış edirdilər. "Adımız İslam, məsləyimiz ittihad" olan bu ideologiyanın başlıca qayəsi ümumdünya müsəlmanlarının həm də öz milli mədəniyyətləri ilə birgə birliyinə nail olmaq və buradan çıxış edərək

bütün müsəlman Şərfinin tərəqqisini təmin etmək idi.

İslami islahatlarda maarifçilik istiqamətinə üstünlük verən Azərbaycanın görkəmli ideoloqları milli-mədəni intibahı və dirçəlişi, elm, dil, maarif, təhsilin yenilənməsini, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrində Qərbə yaxınlaşmağı ictimiah yolunu hesab edirdilər. Görkəmli maarifçi F.Köçərli İslam dininin mədəniyyət üçün maneə olmadığını bildirərək yazırdı: *"Quran müsəlmanların nə mənəvi, nə də maddi inkişafına mane olmur. Onda elə ayələr yoxdur ki, biliksizliyin bilikdən üstün olduğunu müsəlmanlara sübut etsin, hər hansı bir dildə oxumağı, ya namuslu, maarifçi adam olmağı onlara qadağan etsin"*.

Ümumiyyətlə, o dövrdə maarifçilər İslami dəyərlərin müasir düşüncə və anlayışda təbliğ olunaraq maarif, elm və sənətin tərəqqisi sahəsində yorulmadan mübarizə aparırdılar. Kütlələrin beyninin xurafat və sxolastikadan azad olunmasının yeganə çarəsini dünyəvi biliklərin, elmlərin öyrədilməsində görür, yeni üsullu məktəblərin açılmasını, ana dili və əlifbada islahatların aparılmasını, mətbuatın inkişaf etdirilməsini, əhali arasında mədəni-kütləvi tədbirlərin – teatr, qiraət və s.-nin yayılmasını ən başlıca mədəni təkamül vasitəsi hesab edirdilər. Ona görə də onlar maarifçiliyin bütün vasitələrindən istifadə etməyə çalışırdılar.

Y.Z.Talıbzadə də məhz belə bir ictimai sifarişi nəzərə alaraq həm dini, həm pedaqoji, həm dramaturji, həm də publisistik fəaliyyəti ilə maarifçilik hərəkatında fəal iştirak edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində müsəlman kütlələr arasında islahat aparmaq yolu ilə mədəni dirçəliş yaratmaq ideyasını dəstəkləyən və ittihadçılıq hərəkatının digər üçüncü istiqamətini din xadimlərinin fəaliyyəti və nəzəri görüşləri təşkil edirdi. Mədəni intibahla bağlı məsələlərin həllində Quranın parlaq suaları

• Müsəlman ziyalılarının qurduğu "Nəşri-Maarif" cəmiyyəti

altında prinsipindən çıxış edən din xadimlərinin təşəbbüs və fikirləri ittihadçılar və maarifçilərin düşüncə tərzilə üst-üstə düşürdü. Tədqiq olunan dövrün tanınmış din xadimləri – Zaqafqaziya müsəlmanlarının şeyxülislamı Məhəmməd Əli Hüseynzadə, axund Əhməd Hüseynzadə, Əbdülsəlam Axundzadə, axund F.Pişnamazzadə, axund Mustafa Talıbzadə, müfti N.Qayıbov, ilahiyatçı M.H.Mövlazadə, qazılar M.Mircəfərzadə, Ə.Hadizadə, Səid Ünsizadə, habelə mütərəqqi fikirli bir çox molla və şəriət xadimləri bütün Şərqi dünyasını tənəzzülə uğradan mövhumatdan qurtuluşun yolunu milli-mədəni oyanışda görür və müsəlmanlara məhz mədəniyyətlə təsirin yollarını açıqlayırdılar.

İslamın birliyi ideyasının təbliğatçıları, o cümlədən Y.Z.Talıbzadə çox nadir hallarda

özlərini "panislamist" adlandırırdılar. Bu onlara daha çox opponentlər tərəfindən verilmiş bir ad idi. Əslində, "panislamist" adlandırılan ziyalılar islamın yaranışdan mövcud olan həqiqi mahiyyətini təbliğə çalışmaqla yanaşı, onun salındığı bugünkü vəziyyətdən, islami adla mövhumat və xurafatın xalqı zəlif kökünə salmasından dad çəkib hayqırırdılar. Elə həmin səbəblərdən idi ki, Ə.Ağaoğlu və Y.Z.Talıbzadə kimi ziyalılar islamın nicatının yeganə yolunu onu ilkin mahiyyətinə qaytarmaqda və müasir təfəkkür tərzini qavramaqda görürdülər. *"Onların fikrinə, ümumbəşəri, humanist, demokratik ideyaların, dəyərlərin mənbəyi kimi əsl islam və Quran – elm və mədəniyyətdir. Din – müasir mədəniyyətin ünsürlərini təşkil edir"*.

Qərbçilik tərəfdarları Avropa həyat tərzini "islama əsaslanan mədəniyyət" kimi

təqdir və təbliğ edirdilər. "Türkləşmək, İslamlaşmaq, müasirləşmək" düsturunu ilk dəfə "Türk kökənli, İslam imanlı, Avropa qiyafəli" və ya "Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Avropa mədəniyyətindənəm" şüarları ilə irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə də Avropa mədəniyyətini mənimsəmə məsələsində *"Biz istəyirik ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələ-rində həzm olunmasın"* fikrini aşılırdı.

Özlərinin qərbçilik mövqelərini və onun Şərq aləminə, o cümlədən Azərbaycana tətbiqinin zəruriliyi məsələsini "Kavkaz", "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Füyuzat" və s. mətbuat orqanlarında izah edərkən Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Y.Z.Talibzadə kimi ziyalılar Böyük Fransa inqilabının elan etdiyi və dünya liberal-demokratik fikrinin əsas leytmotivinə çevrilmiş – "Azadlıq, bərabərlik, ədalət" prinsipinin qızgın təbliğatçıları kimi də çıxış edirdilər.

Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu kimi Y.Z.Talibzadə də islami hərəkata nəinki siyasi-dini, həm də mütərəqqi hərəkat kimi önəm verərkən islamın ilkin, müqəddəs mənasını, həqiqi mahiyyətini göz önünə gətirirdi. Əks halda xalqı nadan, cahil bir kütlə halına salmaq niyyətində olan siyasi iqtidarları, onların rəsmi qulluqçuları halına gətirilən dini rəhbərləri təmin edən, mənəvi cəhətdən yoxsul, siyasi mənada mürtəcə bir din tərəfdarı olmamışdır.

Təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində islam ölkələrində maarifçilərin, demək olar, əksəriyyəti "müsəlmanların maarifi, elmi, mədəniyyəti, tərəqqisi, xoşbəxtliyi, azadlığı yolunda" çalışdıqlarını bəyan etmişlər.

İslam birliyi ideyası da daxil olmaqla ictimai fikir və onun əsas istiqamətləri hər şeydən əvvəl öz ifadəsini milli mətbuatda, birinci növbədə milli dövrü mətbuatda tapmışdır. İctimai fikrimizin müxtəlif sahələrinin ifadəsi kimi

nəşrə başlayan və ideya istiqamətləri müxtəlif olan "Əkinçi" (1875–1877), "Ziya" (1879–1880), "Ziyayi-Qafqaziyyə" (1880–1884), "Kəşkül" (1883–1891) qəzetləri bağlandıqdan sonra 1903-cü ilədək Azərbaycanda ana dilində qəzet və jurnal buraxılmamışdır. Bu müddət ərzində Azərbaycan mütərəqqi ziyalılarında M.Şahtaxtı, C.Mehmandarov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, N.Nərimanov və bir çox başqaları ana dilində qəzet və jurnal nəşr etmək haqqında hökumətdən icazə almaq üçün dəfələrlə təşəbbüs göstər-sələr də, bu təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdır. Çar hakim dairələri mütərəqqi istiqamətli qəzet və jurnal nəşri haqqında verilən ərizələri müxtəlif bəhanələrlə rədd etmişdir. Çünki çarizm rus olmayan xalqların milli mətbuatının inkişafına milli şüurun oyanması və milli hərəkatın genişlənməsi vasitəsi kimi baxmış, buna görə də ona qarşı qəti mübarizə tədbirlərinə əl atmışdır. Bu mənada əvvəlki dövrlə müqayisədə XX əsrin əvvəllərində ümumdünya sivilizasiyasına inteqrasiya olmaq üçün daha çox imkan və şərait yaranırdı. Rusiya və Avropaya açılan elm, maarif və mədəniyyət pəncərələri Azərbaycanın Şərq ədəbi-bədii ənənələrini yeni bir istiqamətdə daha da zənginləşdirir, onu dünya standartlarına cavab verən müasir bir səviyyəyə qovuşmağa yönəldirdi. Elə bu dövrdə özünü ədəbiyyat və incəsənətin, bütövlükdə mədəniyyətin sonrakı inkişafına həsr etmiş mütəfəkkir, ictimai xadim və şairlərin yeni nəsilləri yetişirdi.

Bu yeni nəsil – milli tərəqqi proqramının əsas məramlarından olan avropalaşmaq tərəfdarları Avropa elm və texnikasının yeni nailiyyətlərini öyrənmək yolu ilə milli mədəniyyəti, yəni türk-islam mədəniyyətini yaşatmaq istəyirdilər. Lakin onlar bu öyrənməyi yamsılamaq və təqlid etmək şəklində deyil, yaradıcı şəkildə tələb edirdilər. Bu cərəyanın banisi olan Ə.Hüseynzadə "Qəzetimizin məsləki" adlı proqram məqaləsində *"Qərb*

• Axund Yusif Ziya Talıbzadə Mərkəzi ittihad üzvləri arasında. Birinci sıra ortada.

aləminin durmayıb təriqi-mədəniyyətdə nə cür tərəqqiyətə nail olduğunu nəzəri-etibar və ibrət almamız lazımdır" dedikdə müasirlərinə bildirirdi ki: "Bu cəhətdən dəxi zahirə aldanmayıb bu mədəniyyətin din və qövmiyyətlərə deyil, bəlkə, ümumbəşəriyyətə aid əsaslarını mütalifə ilə əsbabi-tərəqqi və rifahiyyətlərini dini-islama tovfiquən millətimizin tərəqqiyətinə tətbiq etməliyiz".

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, bu öyrənmək türk və ya müsəlman xalqlarını islamiyyətdən uzaqlaşdırmayacaq, yəni kafirləşdirməyəcəkdir. O yazırdı: "Türkün irtidat edib firəngləşməsi firənglərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk ya müsəlman tərəqqisi demək deyildir". O, avropalaşmağı öz millətinə xor baxmaqda, kafirləşməkdə deyil, Avropa elm və texnikasının nailiyyətlərini öyrənib öz elm və mədəniyyətlərini inkişaf etdirməkdə görürdü. Onun bu mövqeyi Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin sintezinin yeni mərhələsi idi. Yəni o, türk-islam mədəniyyətini ilk dəfə olaraq Şərq-Qərb

Y.Z.Talıbzadənin də təmsil olunduğu belə bir islahatçılıq təməyülünün önündə gedən ziyalılar mənəvi həyatımızın ən mühüm, aparıcı qüvvələrindən olan islam dini amilinə çox böyük əhəmiyyət verir və onu mədəniyyət və mənəviyyətimizin bütövlüyünü mühafizə edən bir qüvvə kimi təhlil edirdilər...

yətlərini inkişaf etdirməkdə görürdü. Onun bu mövqeyi Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin sintezinin yeni mərhələsi idi. Yəni o, türk-islam mədəniyyətini ilk dəfə olaraq Şərq-Qərb

kontekstində birləşdirirdi. Ə.Hüseynzadə avropalaşmaq məramına Qərb mədəniyyətinin, texnikasının nailiyyətlərini, üstünlüklərini öyrənmək, tərəqqi etmək mövqeyindən yanaşdı və yazırdı: *"Tərəqqi və təcəddün həvəsində olan hər bir millət öz milli übədə və üləmasının əsərlərilə kifayətləndikcə çox da irəli gedə bilməz, mütləq sair millətlərdən geri qalar. Geri qalmamaq üçün və meydani-tərəqqidə həqqilə rəqabətə qadir olmaq üçün hər bir millət sair millət arasında yetişən ümumbəşəriyyətə xidmət edən cəmi üləmanın asarından hissəməndi-füyuzat ola bilməlidir"*.

Qərb dövlətlərinin türk xalqlarına qarşı apardıqları qəsbkarlıq və iqtisadi-siyasi təzyiqinə, işğalçılıq siyasətinə qarşı müasirləşməyi Avropaya müqavimətin üsulu və forması sayan modernləşmə tərəfdarları Avropa dövlətlərinin Şərqdə törətdikləri vəhşiliklərə də tənqidi yanaşmağı bacarırdılar; məsələn, Ə.Hüseynzadə Qərbin Şərqə qarşı pərdələnmiş irticaçı siyasəti mövqeyindən özünün "avropalaşmaq" şüarının məğzini açıqlayaraq şərh edirdi: *"Çəkiləcək dəmir yollarını özümüz qayırmayıb firənglərəmi yapıralım?.. Firənglərə yapıralım ki, məmləkətin enini, uzununu, daşını, torpağını, dərəsini, təpəsini həndəsə üsulu ilə ölçüb-biçərkən asanlıqla istila etmək nöqtəyi-nəzərindən bütün məlumatı əldə etsinlər"*.

Türkün tərəqqisinin, onun azadlığının, milli istiqlalının təməlini bu "üç qayəli" nicat yolunda görən Ə.Hüseynzadə məhz bu məramın aparıcı olduğunu iddia edərək "Həyat" qəzetindən sonra bu düsturu həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan işləyib-hazırlayır. *"Fədai lazımdır, fədai!"* – deyərək XX əsrin fədaisini *"türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin"* kimi görmək üçün bu məramı tez bir zamanda "Füyuzat" (1906–1907) məcmuəsinin "tutduğu yolun" əsas şüarına çevirərək onu qısaca *"Türkləşmək, İslamlaşmaq və avropalaşmaq"* şəklində formalaşdırır.

"Həyat"ın və "Füyuzat"ın yazarlarından olan Y.Z.Talıbzadə də üçlü düsturun tələblərindən irəli gələn vəzifələrin icrası üçün bir din xadimi, pedaqoq, dramaturq və publisist kimi bütün yaradıcılıq imkanlarını realizə etməyə çalışmışdır.

Y.Z.Talıbzadənin də fəaliyyətinin ana xəttini təşkil etmiş avropalaşmaq, islamlaşmaq və türkləşmək ideyaları tarixən ilkin olaraq mədəni-maarifçilik xarakteri daşımış, hadisələrin obyektiv gedişatı fonunda zaman-zaman təkamülə uğramaqla cilalanmış və aydın sosial-siyasi mənə və yönüm kəsb etmişdir. Bu ideyaların qarşılıqlı əlaqəsinin, getdikcə bir-birini tamamlamasının nəticəsi olaraq Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının istiqamətverici nəzəri əsası olan "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" kimi ideoloji sistem yaranmaqda olan milli şüura güclü təsir göstərmişdir.

O ki qaldı yeniləşmək – müasirləşmək üçün Avropasayağı – "avropalaşmaq" modelinin seçim kimi götürülməsi məsələsinə, o da təsadüfi olmayıb bir sıra tarixi-mədəni faktorlarla izah olunur.

Digər müsəlman cəmiyyətləri kimi Azərbaycanda da müasirləşmənin yolları və vasitələri haqqında qızğın mübahisələr aparılır; avropalaşmaq adı altında mədəni surroqatların ölkəyə idxalının hansı mənfi nəticələrə gətirib çıxaracağına dair davamlı müzakirələr gedirdi. Daha çox mətbuat vasitəsilə aparılan bu müzakirələrin önündə gedənlərin böyük bir qismi Y.Z.Talıbzadənin əqidə yoldaşları, məsləkdaşları idilər; məsələn, Ə.Ağaoğlu 1903-cü il 21 noyabr tarixli (№146) "Kaspi" qəzetində dərc edilmiş "Tərəqqiçilər, yaxud gənc türklər" adlı məqaləsində yazırdı ki: *"Avropanın təzyiqi altında sarsılmış və çəşib-qalmış müsəlman aləmi artıq düşdüyü fəlakətin səbəblərini axtarmağa başlamışdır və bu özünü-təhlil onu iki bir-birinə zidd nəticəyə gətirib çıxarmışdır. Bəziləri belə düşünlər ki, bütün*

fəlakətlərin səbəbi müsəlmanların geriliyindən, onların dininin həyat uğrunda mübarizəyə yarsız olmasından irəli gəlir və bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bütün həyat quruluşunu dəyişdirmək, Avropanı təqlidə başlamaq lazımdır. Belələri Avropa təsisatının qüvvəsinə hədsiz inamla yanaşaraq onu yoxlamadan, saf-çürük edib araşdırmadan ölkələrində tətbiq etməyin zəruriliyi haqqında vəzlər oxuyurlar. Bəziləri isə əksinə, belə fikirləşməyə başlamışlar ki, müsəlmanların bütün fəlakətləri onların köhnə adət və ənənələrdən üz çevirmələri ilə bağlıdır. Əxlaq pozğunluğu, özbaşınalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə də məhz bunun sayəsində meydana çıxmışdır. Buradan da onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə şəfəverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keçmiş öz ecazkar qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir".

Heç şübhəsiz, XX əsrin əvvəllərində maarifçiliyin uğurunu dinə istinad olunmadan təmin etmək mümkün deyildi. Bu – həyatın, reallığın özündən irəli gəlirdi. Çünki maarifçiliyə ehtiyacı olan xalq kütlələrinin özündə hələ millət anlayışı dəqiq deyildi, qeyri-müəyyən idi. "Hansı millətdənsən?" sualına – "Müsəlman millətindənəm" cavabı verilirdi. Belə bir şəraitdə təbii olaraq milli-mədəni dəyərlərimizin mühafizəsində müstəsna rol oynayan islam dininin tükənməz potensialından həm də milli tərəqqi naminə istifadə etmək dövrün öndəgələn bir çox mütərəqqi ziyalıları düşünürdü və onlar da bu istiqamətdə böyük işlər görürdülər.

Y.Z.Talibzadənin də təmsil olunduğu belə bir islahatçılıq təmayülünün önündə gedən ziyalılar mənəvi həyatımızın ən mühüm, aparıcı qüvvələrindən olan islam dini amilinə çox böyük əhəmiyyət verir və onu mədəniyyət və mənəviyyatımızın bütövlüyünü mühafizə edən bir qüvvə kimi təhlil edirdilər. Onlar müasirləşmə probleminin islam dini amilinin

nəzərə alınmadan həllini təsəvvür belə etmirdilər; məsələn, Ə.Ağaoğlunun öz müəllimi Ernest Renanla polemikası, əslində, Şərqi-Qərb mədəni münasibətlərinin inkişafı, təması yollarını müəyyənləşdirmək cəhdlərindən biri idi. Bu mənada görkəmli ədibin islam dininə ən müxtəlif məqamlarda müraciəti bir tərəfdən milli mənəviyyatımızın müəyyənləşdirici, aparıcı bir amilini göstərmək idisə, digər tərəfdən milli varlığımızın, gerçəkliyimizin dünya, o cümlədən rus və Avropa sivilizasiyası ilə təmas prosesində tarixi və müasir missiyasını araşdırmaq idi.

Mütərəqqi fikirli din xadimlərinin, islahatçı ziyalıların Şərqi-Qərb münasibətləri konsepsiyasında din amili mühüm yer tuturdu ki, burada Şərqi sxolastikasından xilas yollarını aramaqda Qərb təcrübəsinə istinad etmək, Qərbi Şərqi naminə, onun gələcəyi, tərəqqisi naminə öyrənmək xətti güclü idi. Onlar bildirirdilər ki, xristianlıqdakı kimi islamda da ifratçılıq, təzyiq dinin özündən yox, onun təhrifindən, hakim ideologiyaların əslində dinin özünü əsarətə alaraq ondan kütlələrə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək cəhdindən irəli gəlirdi. Ona görə Y.Z.Talibzadə də Avropada və Rusiyada islam dininin öyrənilməsində yol verilmiş təhrif və əyintilərə qarşı çıxış edir və müsəlmançılıq barədə çap olunmuş obyektiv məzmunlu məqalələrə müsbət rəyini bildirirdi.

İslam dini bütün tarixi boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Əslində, müsəlman cəmiyyətinin müasir sivilizasiya ilə ayaqlaşması, milli-mədəni tərəqqi naminə ən yaxşı mədəniyyət nümunələrini mənimsəməsi üçün tələb olunan bütün üsul və qaydaları elə islamın öz mahiyyətində axtarmaq lazımdır. Daha məntiqlə baxıldıqda isə görürük ki, islam elə elm və mədəniyyət dinidir.